

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰਕ: ਇਕ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ

ਡਾ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕੰਦੇਲਾ, ਯੂ ਕੇ

ਨਿਗ੍ਰਹਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ, ਇਕ ਧਿਰ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਧਿਰ ਹੱਥੋਂ ਹਾਰ ਜਾਂ ਗਲਤ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨ 'ਤੇ ਰੋਕ ਜਾਂ ਪਕੜ ਦੀ ਥਾਂ (ਅਵਸਰ) ਨੂੰ ਨਿਗ੍ਰਹਸਥਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਇ-ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਬਾਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਿਗ੍ਰਹਸਥਾਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਹਨ: (1) ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ-ਹਾਨੀ, ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ; (2) ਪ੍ਰਤਿਗਿਆਂਤਰ, ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ; (3) ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ-ਵਿਰੋਧ, ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨਾ; (4) ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ-ਸਨਿਆਸ, ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ; (5) ਹੇਤਵੰਤਰ, ਹੇਤੁ ਜਾਂ ਕਾਰਣ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ; (6) ਅਰਥਾਂਤਰ, ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ; (7) ਨਿਰਾਰਥਕ, ਬੇਰਥ ਦਲੀਲ; (8) ਅਵਿਗਿਆਤਾਰਥ, ਦੁਰਬੋਧ ਜਾਂ ਨਾ ਸਮਝ ਆਉਣਾ; (9) ਅਪਾਰਥਕ, ਅਰਥਹੀਨ; (10) ਅਪ੍ਰਾਪਤ-ਕਾਲ, ਬੇਮੌਕਾ ਜਾਂ ਅਕਾਲਕ; (11) ਨਜੂਨ, ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਕਹਿਣਾ; (12) ਅਧਿਕ, ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਹਿਣਾ; (13) ਪੁਨਰੁਕਤ, ਗੱਲ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਣਾ; (14) ਅਨਨੁਭਾਸ਼ਣ, ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਨਾ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਜਾਂ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ; (15) ਅਗਿਆਨ; (16) ਅਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਸੂਖਮ ਬੁੱਧੀ ਨਾ ਹੋਣਾ; (17) ਵਿਕਸ਼ੇਪ, ਟਾਲ ਮਟੋਲ ਜਾਂ ਬਹਾਨੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨਾ; (18) ਮਤਾਨੁਗਿਆ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨਾ; (19) ਪਰਯਨੁਯੋਜਯੋਪੇਸ਼ਣ, ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਨੂੰ ਅਣਡਿਠ ਕਰਨਾ; (20) ਨਿਰਨੁਯੋਜਯਾਨੁਯੋਗ, ਨਾ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਨੂੰ ਨਿੰਦਣਾ; (21) ਅਪਸਿਧਾਂਤ, ਸਥਾਪਤ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਥਿੜਕਣਾ; (22) ਹੇਤਵਾਭਾਸ, ਹੇਤੁ ਜਾਂ ਕਾਰਣ ਦਾ ਦੋਸ਼।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ-ਹਾਨੀ

ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ। ਇਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦਾ ਕੋਈ ਗੁਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਸੰਮਿਲਤ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ,

ਇਕ ਵਿਵਾਦੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਦਲੀਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇੰਦ੍ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ,
ਜੋ ਵੀ ਇੰਦ੍ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ, ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਘੜੇ ਵਾਂਗ,
ਐਸੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ (ਇੰਦ੍ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ),
ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ।

ਇਕ ਵਿਰੋਧੀ ਦੀ ਦਲੀਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ: ਇਕ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ (ਜਿਵੇਂ ਘੜਾਪਣ), ਜਿਹੜੀ ਇੰਦ੍ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ, ਨੂੰ 'ਨਿੱਤ' ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ: ਤਾਂ ਫਿਰ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਿੱਤ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜੋ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ? ਵਿਵਾਦੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਜੋ ਵੀ ਇੰਦ੍ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ, ਨਿੱਤ ਹੈ, ਘੜੇ ਵਾਂਗ,

*ਸ਼ਬਦ ਇੰਦ੍ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ,
ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਨਿੱਤ ਹੈ।*

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਉਦਾਹਰਣ (ਘੜਾ) ਵਿਚ ਵਿਪਰੀਤ-ਉਦਾਹਰਣ (ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ) ਦਾ ਗੁਣ (ਨਿੱਤਤਾ) ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ, ਭਾਵ ਘੜੇ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ (ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ), ਭਾਵ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਦਬਾ ਥੱਲੇ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਬਦਲ ਲਈ ਹੈ। ਐਸਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਤੋਂ ਥਿੜਕ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਨਿਗ੍ਰਹਿ¹ (ਦੰਡ) ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਹੱਕ ਖੋਹ ਬੈਠਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤਿਗਿਆਂਤਰ

ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਬਦਲਨਾ ਜਾਂ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆਂਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਉਦਾਹਰਣ ਅਤੇ ਵਿਪਰੀਤ-ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਗੁਣ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ,

*ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇੰਦ੍ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ,
ਘੜੇ ਵਾਂਗ।*

ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਲੀਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ,

*ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇੰਦ੍ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ,
ਜਾਤੀ ਵਾਂਗ।*

ਪਹਿਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਦਲੀਲ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਘੜਾ ਦੋਵੇਂ ਇੰਦ੍ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹਨ, ਪਰ ਪਹਿਲਾ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ (ਜਾਤੀ) ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ (ਅਰਥਾਤ ਘੜਾ) ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ: ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਜਿਹੜਾ ਘੜੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਨਹੀਂ (ਅਨ-ਸਰਵਵਿਆਪਕ) ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨਾ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ।

ਮੂਲ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ:

ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ।

ਹੁਣ ਜਿਸ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਸ਼ਬਦ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ।

¹ ਨਿਗ੍ਰਹ – ਰੋਕਣ ਦਾ ਭਾਵ, ਰੋਕ, ਬੰਧਨ, ਦੰਡ, ਸਜ਼ਾ। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼)

ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਜੋ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਨਿਗ੍ਰਹਿ (ਸਜਾ) ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਥਿੜਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ-ਵਿਰੋਧ

ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਹੇਤੁ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਰੁੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ,

*ਦ੍ਰਵ ਆਪਣੇ ਗੁਣ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰੰਗ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।*

ਇਸ ਦਲੀਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦੇਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਦ੍ਰਵ, ਗੁਣ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਰੰਗ ਆਦਿ ਤੋਂ ਵੀ ਭਿੰਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਰੰਗ ਗੁਣ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ। “ਦ੍ਰਵ, ਰੰਗ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਹੈ” ਵਾਲਾ ਹੇਤੁ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ‘ਦ੍ਰਵ, ਗੁਣ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ’। ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਜੋ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੇਤੁ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੀ ਉਹ ਹਾਰ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ-ਸਨਿਆਸ

ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪੁਰਸ਼, ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ-ਸਨਿਆਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਕੋਈ ਪੁਰਸ਼ ਇਹ ਦਲੀਲ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ,

*ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇੰਦ੍ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ।*

ਇਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੇ: ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀ ਇੰਦ੍ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਇੰਦ੍ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਅਨਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪੱਖ ਪੂਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਵੇ:

ਕੌਣ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ?

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ-ਸਨਿਆਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਨਿਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੈ।

ਹੇਤਵਾਂਤਰ

ਹੇਤੁ ਜਾਂ ਕਾਰਣ ਨੂੰ ਬਦਲਨਾ। ਇਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਧਾਰਣ ਗੁਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਣ (ਹੇਤੁ) ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਾਰਣ ਨਾਲ ਵਿਸੇਸ਼ ਗੁਣ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਦਲੀਲ ਇਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ,

ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ,

ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇੰਦ੍ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਪੁਰਸ਼ ਇਹ ਕਹੇ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਨਿੱਤ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਇੰਦ੍ਰੀ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਜਾਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਘੜਾਪਣ, ਜੋ ਇੰਦ੍ਰੀ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਅਨਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਸਫਾਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਣ, ਅਰਥਾਤ ਇੰਦ੍ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਯੋਗ, ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਜੋ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਅਤੇ ਇਸੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਇਹ ਇੰਦ੍ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਜਾਤੀ “ਸ਼ਬਦਪਣ” ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਇੰਦ੍ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਕ ਜਾਤੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਘੜਾਪਣ ਇਕ ਹੋਰ ਜਾਤੀ “ਘੜਾਪਣ-ਪਣ” ਦੇ ਥੱਲੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਇੰਦ੍ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਲਈ ਸਫਾਈ ‘ਹੇਤਵਾਂਤਰ’ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਨਿਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੈ।

ਅਰਥਾਂਤਰ

ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਨਾ। ਇਹ ਉਹ ਦਲੀਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਅਸਲੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਹੋਰ ਅਪ੍ਰਸੰਗਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਦਲੀਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਦਲੀਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ,

ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, (ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ)

ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਸਪਰਸ਼ ਹੈ (ਹੇਤੁ)

ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਫਾਈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ,

ਹੇਤੁ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਧਾਤੂਆਂ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ “ਹੇ” ਅਤੇ “ਤੁ”। ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਨਾਂਵ, ਕ੍ਰਿਆ ਜਾਂ ਅਵਯਯ² ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਨਾਂਵ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਗੈਰਾ ਬਗੈਰਾ....। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪ੍ਰਸੰਗਕ ਦਲੀਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣੀ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਵੇ “ਅਰਥਾਂਤਰ” ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਗ੍ਰਹਿ ਜਾਂ ਨਿੰਦਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੈ।

ਨਿਰਾਰਥਕ

ਭਾਵ ਬੇਰਥ ਦਲੀਲ। ਇਹ ਉਹ ਦਲੀਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਬੇਅਰਥ ਜੋੜ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਦਲੀਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ:

ਸ਼ਬਦ ਨਿੱਤ ਹੈ,

ਕਿਉਂਕਿ ਕ, ਸ, ਤ, ਟ ਅਤੇ ਪ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਅੱਖਰ ਹਨ ਜ, ਵ, ਗ, ਦ ਅਤੇ ਧ

ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਦਲੀਲ ਬੇਅਰਥ ਹੈ।

² ਅਵਯਯ – ਜੋ ਵਿਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸਦਾ ਇਕ ਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ। ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਆਪਮਾ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ, ਅਥਵਾ ਐਰ, ਫਿਰ, ਅਤੇ ਆਦਿ। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼)

ਅਵਿਗਿਆਤਾਰਥ

ਦੁਰਬੋਧ ਜਾਂ ਨਾ ਸਮਝ ਆਉਣਾ। ਇਹ ਉਹ ਦਲੀਲ ਹੈ ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਤਿੰਨ ਬਾਰ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ, ਨਾ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੋਤਿਆਂ (ਪਰਿਸ਼ਦ) ਦੇ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਦੀ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਸਫਾਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਲਈ ਦੁਰਦੋਸ਼ ਅਤੇ ਦੁਰਦੋਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵੇ ਜੋ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਰੋਤਾਗਣ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆਉਂਦੇ ਹੋਣ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਅਵਿਗਿਆਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਹੀ ਨਿੰਦਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹਨ।

ਅਪਾਰਥਕ

ਅਰਥਹੀਨ। ਇਹ ਉਹ ਦਲੀਲ ਹੈ ਜੋ ਕੋਈ ਅਰਥ ਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬੇਤਰਤੀਬ ਜੋੜ ਕੇ ਵਾਕਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੂਯ³ ਜਾਂ ਵਾਕਰਚਨਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਦਲੀਲ ਵਿਚ ਐਵੇਂ ਫਜ਼ੂਲ ਸ਼ਬਦ ਉਚਰੇ,

ਦਸ ਅਨਾਰ, ਛੇ ਪੇੜੇ, ਇਕ ਕਟੋਰਾ, ਬੱਕਰੀ ਦੀ ਚਮੜੀ ਅਤੇ ਢੇਰ ਸਾਰੀ ਮਠਿਆਈ,

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਹੀਣ ਕਥਨ ਵਿਚ ਵਾਦੀ ਦੀ ਹਾਰ ਹੈ।

ਅਪ੍ਰਾਪਤ-ਕਾਲ

ਬੇਮੌਕਾ ਜਾਂ ਅਕਾਲਕ। ਇਹ ਉਹ ਦਲੀਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪੈਰਲ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ,

ਪਰਬਤ ਅਗਨੀਮਾਨ ਹੈ (ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ)

ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਅੱਗ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰਸੋਈ ਵਿਚ (ਉਦਾਹਰਣ)

ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧੂੰਆਮਾਨ ਹੈ (ਹੇਤੁ)

ਪਰਬਤ ਅਗਨੀਮਾਨ ਹੈ (ਨਿਗਮਨ)

ਪਰਬਤ ਧੂੰਆਮਾਨ ਹੈ (ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਾਂ ਉਪਮਾਨ)

ਇਸ ਦਲੀਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਰਤੀਬ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਦਲੀਲ ਦਾ ਭਾਵਅਰਥ ਇਸ ਤੱਥ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਭਾਗ (ਅਵਯਵ) ਕਿਸ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਬੇਮੌਕਾ ਜਾਂ 'ਅਪ੍ਰਾਪਤਕਾਲ' ਦਲੀਲ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਅਰਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਿਗ੍ਰਹਿ ਜਾਂ ਹਾਰ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੈ।

³ ਅਨੂਯ – ਵਾਕ ਦੇ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਯਗਯ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਲੈਜਾਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼)

ਨਜ਼ੂਨ

ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਕਹਿਣਾ। ਜੇ ਇਕ ਦਲੀਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ (ਅਵਯਵ) ਦੀ ਵੀ ਘਾਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ੂਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਪੁਰਸ਼ ਪੰਚਾਵਯਵ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਵਯਵ ਨੂੰ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦਲੀਲ ਅਧੂਰੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਹੀ ਪੰਚਾਵਯਵ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

- (1) ਪਰਬਤ ਅਗਨੀਮਾਨ ਹੈ (ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ)
- (2) ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧੁੰਆਮਾਨ ਹੈ (ਹੇਤੁ)
- (3) ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਧੁੰਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉੱਥੇ ਅੱਗ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰਸੋਈ ਵਿਚ (ਉਦਾਹਰਣ)
- (4) ਪਰਬਤ ਧੁੰਆਮਾਨ ਹੈ (ਉਪਮਾਨ)
- (5) ਇਸ ਲਈ ਪਰਬਤ ਅਗਨੀਮਾਨ ਹੈ (ਨਿਗਮਨ)।

ਅਧਿਕ

ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਹਿਣਾ। ਇਹ ਉਹ ਦਲੀਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੇਤੁ ਜਾਂ ਉਦਾਹਰਣ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਜਿਵੇਂ,

ਪਰਬਤ ਅਗਨੀਮਾਨ ਹੈ (ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ)
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧੁੰਆਮਾਨ ਹੈ (ਹੇਤੁ)
ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ (ਹੇਤੁ)
ਰਸੋਈ ਵਾਂਗ (ਉਦਾਹਰਣ)
ਭੱਠੀ ਵਾਂਗ (ਉਦਾਹਰਣ)

ਇਸ ਦਲੀਲ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਉਦਾਹਰਣ ਫਜ਼ੂਲ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਿਗ੍ਰਹਿ ਜਾਂ ਹਾਰ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੈ।

ਪੁਨਰੁਕਤ

ਗੱਲ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਣਾ। ਇਹ ਉਹ ਦਲੀਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਭਾਵ (ਅਨੁ-ਵਾਦ ਤੋਂ ਛੁੱਟ) ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ। ਜਿਵੇਂ,

ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ (ਪੁਨਰਵਚਨ) ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ ਆਦਿ

ਅਰਥ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਗੁੰਜ ਨਾਸਵਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਸੁਣਨਯੋਗ ਉਹ ਅਸਥਾਈ ਹੈ

ਪੁਨਰਵਚਨ (ਦੁਹਰਾਉਣਾ) ਅਤੇ ਅਨੁ-ਵਾਦ (ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਉਣ) ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਫਰਕ ਹੈ। ਅਨੁ-ਵਾਦ ਇਕ ਉਪਯੋਗੀ ਮੰਤਵ ਹੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ

ਪਰਬਤ ਅਗਨੀਮਾਨ ਹੈ (ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ)
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧੁੰਮਾਮਾਨ ਹੈ (ਹੇਤੁ)
ਜੋ ਧੁੰਮਾਮਾਨ ਹੈ ਉਹ ਅਗਨੀਮਾਨ ਹੈ, ਜੈਸੇ ਰਸੋਈ (ਉਦਾਹਰਣ)
ਪਰਬਤ ਧੁੰਮਾਮਾਨ ਹੈ (ਉਪਮਾਨ)
ਇਸ ਲਈ ਪਰਬਤ ਅਗਨੀਮਾਨ ਹੈ (ਨਿਗਮਨ ਜਾਂ ਸਿੱਟਾ)

ਇਸ ਦਲੀਲ ਵਿਚ “ਸਿੱਟਾ”, “ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ” ਦਾ ਅਨੁ-ਵਾਦ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਚਾਵਯਵ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਵ ਹੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਥਵਾ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਅ ਕੇ ਕਿਸੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਟੇ ‘ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ।

ਪੁਨਰੁਕਤੀ (ਦੁਹਰਾ) ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਚੀਜ਼ ਵਾਕ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਰਥਾਪੱਤਿ ਦੁਆਰਾ ਸੰਕੇਤਕ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ।

“ਇਕ ਚੀਜ਼ ਜੋ ਅਨਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।“ ਇਹ ਕਥਨ ਕੇਵਲ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਥਨ ਦੀ ਹੀ ਪੁਨਰੁਕਤੀ ਹੈ:

“ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਅਨਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।“

ਅਨਨੁਭਾਸ਼ਣ

ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਨਾ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਜਾਂ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ। ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਅਨਨੁਭਾਸ਼ਣ ਉਹ ਅਵਸਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਦਾ ਉੱਤਰ (ਪ੍ਰਤਿਜੁਚਾਰਣ = ਪ੍ਰਤਿ+ਉਚਾਰਣ) ਨਾ ਦੇਵੇ (ਅਪ੍ਰਤਿਜੁਚਾਰਣ) ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਵਾਦੀ ਰਾਹੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਗਣ (ਪਰਿਸ਼ਦ) ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਿੰਨ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਰੋਧੀ ਵਲੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹੀਣ ਰਵੱਈਆ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਰੋਧੀ ਵਲੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੁੱਪ ਨਿਗ੍ਰਹਿ ਜਾਂ ਹਾਰ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੈ।

ਅਗਿਆਨ

ਅਗਿਆਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਦੋਂ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨਾ ਸਮਝੀ (ਅਵਿਗਿਆਤ) ਜਾਵੇ। ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਿੰਨ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਣ ‘ਤੇ ਵੀ ਜੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨਿਗ੍ਰਹਿ ਜਾਂ ਹਾਰ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੈ।

ਅਪ੍ਰਤਿਭਾ

ਸੂਖਮ ਬੁੱਧੀ ਨਾ ਹੋਣਾ। ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਨਾ ਦੇ ਸਕਣ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਤਿਭਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹਿਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਡਾਂਟਣ (ਨਿਗ੍ਰਹਿ) ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਭਾ (ਸੂਖਮ ਬੁੱਧੀ) ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚ ਹਾਰ ਹੈ।

ਵਿਕਸ਼ੇਪ

ਟਾਲ ਮਟੋਲ ਜਾਂ ਬਹਾਨੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਉਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਪਾ ਕੇ ਰੋਕ ਦੇਵੇ (ਕਥਾਵਿਛੇਦ) ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੰਮ (ਕਾਰਯਵਯਾਸੰਗਤ) ਜਾਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦੇਵੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਹਾਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮਤਾਨੁਗਿਆ

ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਦੀ ਦਲੀਲ ਵਿਚ ਤਰੁੱਟੀ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਦਲੀਲ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਤਰੁੱਟੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਰੋਧੀ 'ਤੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾਏ "ਤੂੰ ਚੋਰ ਹੈ" ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ, ਇਸ ਦੋਸ਼ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਦੂਸਰਾ ਆਦਮੀ ਇਹ ਕਹੇ "ਤੂੰ ਵੀ ਚੋਰ ਹੈ" ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਇਲਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬੀ ਦੋਸ਼ "ਮਤਾਨੁਗਿਆ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਲਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰਯਨੁਯੋਜਯੋਪੇਸ਼ਣ

ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਨੂੰ ਅਣਡਿਠ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਜੇ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਨ। ਜੇ ਪਰਿਸ਼ਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਪਰਿਸ਼ਦ ਸਵੈ ਨਿੰਦਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ "ਪਰਯਨੁਯੋਜਯੋਪੇਸ਼ਣ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰਨੁਯੋਜਯਾਨੁਯੋਗ

ਨਾ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਨੂੰ ਨਿੰਦਣਾ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਨਾ-ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਕ ਆਦਮੀ ਬਦਨਾਮੀ ਖੱਟਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਨਿੰਦਦਾ ਹੈ ਜੇ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਪਸਿਧਾਂਤ

ਸਥਾਪਤ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਥਿੜਕਨਾ। ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਥਿੜਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ "ਅਪਸਿਧਾਂਤ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੋਈ ਪੁਰਸ਼ ਸਾਂਖਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਂਖਦਰਸ਼ਨ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ: (1) ਜੋ ਚੀਜ਼ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਹੈ ਉਹ ਕਦੇ ਅਣਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, (2) ਜੋ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ ਉਹ ਕਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਇਹ ਦੋ ਅਟਲ ਨਿਯਮ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਜਾਂ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਪੁਰਸ਼ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵ ਕ੍ਰਿਆ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਜੇ ਹੁਣ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਸਮੇ ਦੇ ਵਹਾਉ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ, ਅਤੇ ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਆ ਕਦੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜੇ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਇਸ ਵੇਲੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਹੈ, ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਜੇ ਪਹਿਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਂਦ, ਅਣਹੋਂਦ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਥਾਪਤ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਥਿੜਕ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਐਸਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਹਾਰ ਮੰਨੀ ਜਾਏਗੀ।

ਹੇਤਵਾਭਾਸ

ਹੇਤੁ ਜਾਂ ਕਾਰਣ ਦਾ ਦੋਸ਼। ਹੇਤਵਾਭਾਸ ਨਾਲ ਵੀ ਨਿਗ੍ਰਹਸਥਾਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਭਾਸ ਜਾਂ ਭਰਮ ਸਿਰਫ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਹੇਤੁ ਲਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਭੁਲੇਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਨਿਘ੍ਰਿਹਿ ਅਤੇ ਹਾਰ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਦਾ 'ਦੇਸ' ਵਿਚ ਟਿਕਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਕਾਲ' ਵਿਚ ਇਹ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਦੇਸ-ਕਾਲ' ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਨਿਆਇ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ: ਅਵਯਵ ਅਤੇ ਅਵਯਵੀਂ, ਪ੍ਰਮਾਣੁ, ਕਾਲ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਸ਼ਬਦ, ਪਦ, ਕਕਸ਼ੁ, ਬੁੱਧੀ, ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਖਿਆਏਕਾਂਤ ਆਦਿ। ਅਗਲੀ ਕਿਸਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

... ਚਲਦਾ